

ТИМКІВ С. А.

УДК 902: 569 (477.43)

ОСТЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ З ДАВНЬОРУСЬКОГО МІСТА ГУБИН

У статті розглянуто остеологічну колекцію, яка походить з розкопок трьох укріплених майданів Губинського літописного городища XII-XIII ст.: Північного, Південного та Південно-Західного. На основі цих матеріалів зроблено спробу відтворити можливий склад стада тварин та з'ясувати раціон харчування населення вказаного укріплення.

Ключові слова: Губин, городище, велика рогата худоба, дрібна рогата худоба, конярство, свинарство, остеологічний матеріал.

В статье рассмотрено остеологическую коллекцию, которая происходит из раскопок трех укрепленных площадей Губинского летописного городища XII-XIII вв.: Северного, Южного и Юго-Западного. На основе этих материалов сделана попытка воспроизвести возможный состав стада животных и выяснить рацион питания населения указанного укрепления.

Ключевые слова: Губин, городище, крупный рогатый скот, мелкий рогатый скот, коневодство, свиноводство, остеологический материал.

A large osteological collection that comes from the excavation of three fortified areas (North, South and Southwest) of annalistic Gubin hill-fort of XII-XIII centuries is studied in the article. The author based on these materials makes an attempt of identifying a possible composition of a herd of animals and determining the ration of the population of pointed hill-fort.

Key words: Gubin, hill-fort, cattle, small cattle, horse breeding, pig breeding, osteological material.

Літописне Губинське городище XII-XIII ст. уміщеноюється на південному краї правобережної частини с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області. Укріплена частина літописного Губина або городище, площею 4,6 га без валів і ровів має чотириоходське планування. Це - Північний, Південний, Південно-Західний та Південно-Східний майдани [2, с. 15].

Історія городища тісно пов'язана із середньовічним літописним м. Губин. Першу згадку про нього подає автор Іпатівського списку 1241 р. [7, с. 791]. У XIX ст. Болохівські центри досліджує київський археолог Н. П. Дашкевич [5, с. 69-139]. Короткий

опис Губинського городища зустрічаємо у праці В. Б. Антоновича, який, описуючи місце знаходження пам'ятки, помилково локалізував його на лівому березі р. Случ замість правого [1, с. 26]. У 1953 році на городищі проведено розвідувальні розкопки російським археологом П. А. Раппопорт, матеріали яких лягли в основу статті "Міста Болохівської землі" [9, с. 52-60]. У 1973 р. на Губинському городищі побував відомий археолог М. П. Кучера, який зробив візуальний план городища і вивчав його топографію [7, с. 69]. Уявний план і реконструкцію укріплень центральної частини Губина залишив волинський краєзнавець К. І. Терещук. [10, с. 170].

З 1997 року і по сьогодні городище вивчається експедицією Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.

Підкреслимо, що археологічні матеріали, здобуті на площі Північного укріпленого майдану у 1997-2003 польових сезонах під керівництвом кам'янецького дослідника І. С. Винокура, знайшли відображення у статтях [3, 12, 13], в монографії В. І. Якубовського "Скарби Болохівської землі" (2003) [15, с. 99-103] і колективній монографічній праці "Літописний Губин. Болохівська земля: за матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 р." [2]. Матеріали розкопок, які здійснено під керівництвом професора В. І. Якубовського у 2006-2015 експедиційних сезонах на площі Південно-Західного, Південного, Південно-Східного укріплень городища та його округи, дослідником систематизується і готується до виходу у світ, як окреме монографічне видання. Автор статті також був безпосереднім учасником розкопок з 2007 р. як студент, а з 2010 р. як старший лаборант археологічної лабораторії КПНУ імені Івана Огієнка та працює над темою кандидатської дисертації "Губин в системі міст Болохівської землі".

Основа нашого дослідження складає велика остеологічна колекція у кількості 6000 фрагментів кісток. Частина колекції (3000 фрагментів кісток) відображена у монографії "Літописний Губин: Болохівська земля" [2, с. 60], а друга частина (близько 3000 фрагментів кісток), що надійшла у 2007-2015 роках, ще не опублікована, і, згідно з дозволом дослідника В. І. Якубовського, у науковий обіг вводиться вперше. Зазначимо також, що це є перша спроба дослідження стада тварин за допомогою остеологічної колекції, що, власне, визначає актуальність запропонованої праці.

Остеологічні матеріали з літописного Губина представлені в основному кухонними рештками. Як зазначає дослідник О. П. Журавльов роздрібленість кісток виявлених на археологічних пам'ятках часів Київської Русі, вказує на те, що з них видобували кістко-

вий мозок та для того, щоб вони могли поміщатися в посуд в якому готували їжу [6, с. 484].

Нижче наводимо дані і таблиці видового складу та можливої кількості особин тварин знайдених під час досліджень Північного, Південного та Південно-Західного укріплень.

Так, розкопками 1997-2003 польових сезонів на площі Північного майдану виявлено 3000 уламків кісток тварин і дрібної птиці. На цій основі, доцентові кафедри анатомії Кам'янець-Подільської аграрно-технічної академії О. М. Кіндрату вдалося визначити видові склади тварин. Згідно з його дослідженнями, на першому місці виявились кістки коня (43%), на другому - свині (17%), на третьому - ВРХ (15%), на четвертому - овець і кіз (13%), на п'ятому - собак (6%), на шостому - домашньої птиці (3%), на сьомій сходинці - кістки диких тварин (3%) [2, с. 60].

З території Південно-Західного майдану зібрано 928 уламків тваринних кісток (таблиця 1). Визначення цієї колекції кісток здійснив Ю. Т. Андришшин - доцент кафедри морфології, фізіології та патології Подільського аграрно-технічного університету у 2010 р [14, с. 15].

Дослідження Ю. Т. Андрієшина показує, що на площі Південно-Західного майдану кісток свині знайдено найбільше (40%). На другому місці фіксують кістки ВРХ (26%), на третьому - остеологічні рештки вівці і кози (18%), а на четвертому - кістки коней, які становлять 16% від усього кісткового комплексу [11, с. 62].

З площі Південного майдану, розкопки на якому тривали у 2007, 2010-2015 роках, зібрано 2000 фрагментів кісток: 2007 р. - 50 шт., 2010 р. - 510 шт., 2011 - 328 шт., 2012 - 274 шт., 2013 - 78 шт., 2014 - 121 шт., 2015 - 354 шт. З цього числа вчені кафедри морфології, фізіології та патології Подільського аграрно-технічного університету Ю. Т. Андришшин і Л. Б. Савчук в дослідження залучили лише 1605 фрагментів кісток (таблиця 2). На основі проведених досліджень кісткового матеріалу з розкопок Південного майдану вда-

лося в'янити, що на першому місці - свині (28%), на другому - ВРХ (19%), на третьому - вівці, кози (18%), на четвертому - кінь (16%), на п'ятій сходинці - птиця (5%), на шостому - собака (4%), на сьомому - дикий кабан (4%), на восьмому - дикі кози (3%), на дев'ятій сходинці - кіт (2%), на десятому - риба (1%).

Згідно з показниками всього остеологічного матеріалу з розкопок трьох укріплених майданів Губинського городища дослідники визначили такі види тварин: кістки свині домашньої (28%), другу сходинку в колекції займають кістки коня (25%), третю - ВРХ, які становлять 20%. Четверте місце ділять між собою кістки вівці та кози (16%), які об'єднуються в одну групу. П'яте місце посідають кістки дикої птиці та собаки (по 3%). На шостій та сьомій сходинках числяться кістки диких тварин: кабана (2%), кози (1,5%). Восьме місце утримують кістки кози (1%), дев'яте місце - риб (0,5%).

Свиня свійська. На Південному (28%) та Південно-Західному укріпленні (40%) цей вид за числом особин посідав перше місце, а на Північному майдані - друге (17%). Оскільки в остеологічних матеріалах знайдено практично всі частини скелету свині свійської від молодих і, особливо, від напівдорослих особин, можна говорити про м'ясний напрямок свинарства у давньоруському м. Губин.

ВРХ свійська. Групу кісток ВРХ складають три види: корови, телята та бики (воли). Наприклад, корів утримували для здобуття молока, а биків (волів) використовували, як тяглову силу. Однак, після забиття вола, корови чи теляти, м'ясо цих тварин вживалося в їжу. Так, на Південному та Південно-Західному майданах вид ВРХ займав друге місце з показником 19% та 26% від загальної кількості виявлених кісток. На Північному майдані Губина, цей вид знаходився на третьому місці, становлячи 15%. Оскільки в кухонних рештках переважали кістки напівдорослих та дорослих тварин, можна припустити про наявність хорошої кормової бази тваринництва. Для даної території це

було б неможливим без розвиненого хліборобства.

Отже, можна зробити попередні висновки про те, що ВРХ розводили як на сільськогосподарській окрузі так і могли утримувати на самому городищі.

Вівця та коза свійські. Широковживаним було також м'ясо вівці та кози свійської. Ці два види, як правило, об'єднують під загальною назвою "дрібна рогата худоба". Однією з причин цього є деякі труднощі у визначенні цих тварин до певного виду. Дрібна рогата худоба в остеологічній колекції Північного майдану займала, за кількістю кісток, четверте місце, становлячи 13%. На Південному та Південно-Західному укріпленні ці види тварин займали третю сходинку - 18%. Оскільки, знайдено більшу частину кісток скелета, і до того ж від тварин різного віку, можна зробити припущення, що цих тварин розводили біля Губина. Проте, можливо, їх забивали на території самого городища.

Отже, за допомогою кісткового матеріалу, з'ясовано, що м'ясо овець та кіз мало великий попит та відіграло важливу роль в тваринництві давньоруського м. Губин.

Кінь свійський. Коні використовувалися для їзди верхи, та як тяглова сила. Цей вид, за остеологічними матеріалами з Північної площадки, займав перше місце, складаючи 43%, а на Південному та Південно-Західному укріпленні - четверте, становлячи 16%. Колекція кісток коня представлена, в більшості, цілими кістками з великогомілкових, стегнових, таранних кісток, верхніх і нижніх щелеп і кісток кінцівок. Крім того, кістки належали коням різного віку, яких могли утримувати як і на самому городищі так і біля нього. Не виключно також і те, що у важкі часи (голод, облога міста, тощо) м'ясо коней могли вживати в їжу.

На городищі, вірогідно, розводили і дрібну птицю. Правда, кістки птахів виявлено мало (3% від загальної кількості кісток в колекції). Це, очевидно, пов'язано з тим, що вони не міцні і зруйнувалися під впливом

часу. Тому, можна припустити, що м'ясо птиці було не менш вживане.

Важливу, хоч і допоміжну, роль в харчовому раціоні мешканців городища відіграло м'ясо диких тварин (2% від загальної кількості остеологічної колекції), яке добувалось під час полювання (кабан, косуля, олень та ін.). Окрім кісток диких тварин, на городищі зафіксовані кістки великих карпових та сомових риб (0,5%).

На Губинському городищі знайдено також і кістки домашніх улюбленців: собак та котів. Кістки цих видів знайдено тільки на території Північної та Південної укріпленої частини городища. Їх мізерна кількість говорить тільки про те, що собак та кішок у Губині не вживали в їжу. Кістки, в основному, знайдено цілими, тому їхня присутність у приміщеннях серед інших кісток тварин є випадкова.

Таким чином, остеологічні матеріали з трьох укріплень Губинського літописного городища дають цікаву картину розвитку тварин. Проте, більша частина городища ще не досліджена, отже все, що буде сказано нижче, слід сприймати, як попередні висновки. Розкопки продовжуються, і є надія, що в майбутньому будуть отримані більш достовірні результати. Остеологічні матеріали показали, що провідною галуззю тваринництва було свинарство. На другому місці йшло розведення коней, далі - ВРХ та "дрібної рогатої худоби". Останнє місце посідали кістки дрібної птиці. Такий склад стада вказує на навколоселищний характер тваринництва, що побіжно засвідчують знахідки кісток собак, яких як вважають фахівці, здебільшого використовували для випасання худоби, як великої так і дрібної [4, с. 103]. Крім свійських тварин, на Південному та Північному майданах знайдені кістки диких тварин. Можна припустити, що на Губинському городищі, мисливство особливого значення не мало.

Бібліографічні посилання

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Вольнской губернии. / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. - М. : Наука, 1901. - Т. 1. - 135 с.

2. Винокур І. С. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997-2003 рр. : До 800-річчя Губина / І. С. Винокур, О. І. Журко В. П. Мегей, В. І. Якубовський. - Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. - 208 с.

3. Винокур І. С. Риси господарства і соціально-політичної історії населення Болохівської землі XII-XIII ст. / І. С. Винокур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. - Т. 12. - Кам'янець-Подільський, 2004. - С. 48-61.

4. Горбаненко С. А. Сільське господарство жителів Пастирського городища / С. А. Горбаненко, О. П. Журавльов, Г. О. Пашкевич. - К. : Академперіодика, 2008. - 188 с.

5. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории / Н. П. Дашкевич // Труды III Археологического Съезда в Киеве. - К. : АН УССР, 1876. - Т. 2. - С. 69-139.

6. Журавльов О. П. Дослідження остеологічних матеріалів з давньоруських пам'яток на території України / О. П. Журавльов // Археологія і давня історія України : Зб. наук. пр. - К. : ІА НАН України, 2010. - Вип. 1. - С. 484-489.

7. Кучера М. П. Дослідження городищ на Волні і Поділлі / М. П. Кучера // Археологія, 1979. - Вип. 29. - С. 66-72.

8. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) Т. 2. : Ипатьевская летопись. - Фототип. изд. 1908 г. - М. 1962. - 938 с.

9. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли / П. А. Раппопорт // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. - Вып. 57. - М., 1955. - С. 52-60.

10. Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі / К. І. Терещук // Дослідження з слов'яно-руської археології. - К. : Наукова думка, 1976. - С. 164-176.

11. Тимків С. А. Osteологічний матеріал із розкопок Болохівських міст / С. А. Тимків // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. - Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. - Вип. 12 : у 3-х томах. - Т.1. - С. 62-63.

12. Якубовський В. І. Археологічні джерела про матеріальну і духовну культуру середньовічного Губина / В. І. Якубовський // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Опном, 2007. - Т. 10. - С. 218-228.

13. Якубовський В. І. Городище середньовічного Губина в світлі нових археологі-

чних джерел / В. І. Якубовський // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції (22-23 листопада 2007 року). - Кам'янець-Подільський, 2007. - Т. 2. - С. 254-264.

14. Якубовський В. І. Науковий звіт археологічної експедиції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка про польові роботи на території Губинського літописного городища і його найближчої сільськогосподарської округи в 2009 р. / В. І. Якубовський // Науковий архів Інституту археології НАН України. - № 2009 / 254. - 16 с., 2 табл., ілюстр. 60 рис.

15. Якубовський В. І. Скарби Болохівської Землі. Вид. 2-ге - доп. / В. І. Якубовський. - Кам'янець-Подільський : Медобори (ПП Мошак М. І.), 2003. - 158 с.

Таблиця 1

Визначення osteологічного матеріалу з площі розкопу 2009 р. на території Південно-Західного майдану Губинського літописного городища

№/п	Кількість кісток	Походження	Види тварин	Число особин
1	267	Південно-Західне укріплення	Велика рогата худоба	23
2	332	Південно-Західне укріплення	Свині	35
3	186	Південно-Західне укріплення	Вівці	15
4	143	Південно-Західне укріплення	Коні	14

Таблиця 2

Визначення osteологічного матеріалу з площі Південного майдану Губинського літописного городища (2007, 2010-2015 р).

Знака	ВРХ свій.	Вівця свій.	Коза свій.	Свиня свій.	Кінь свій.	Дикий кабан	Дикі кози	Дрібна птиця	Кіт	Собака свій.	Риба
<i>Кількість кісток</i>											
1. Част. скелету											
Рог	13										
Мозкі част. черепу	6	6	3	14	4						
Лич. част. черепу	9	10	8	12	6				2	5	
Верхні щелепи	16	13	12	28	16	10	12		7	15	
Нижні щелепи	14	12	10	26	14	12	10		6	20	
Зуби	12	13	6	32	16	10	3			4	
Хребці	27	14	9	30	14	7	4		4	6	4
Ребра	28	13	12	46	25	12	8	27	4	7	11
Лопатка	18	5	6	26	8	4	3				
Плечова	13	10	12	25	7	4	2	28	2	3	
Промежева	16	5	6	13	8	3				4	
Ліктова	12	6	8	12	4						
П'ясткова	8	4	9	14	4		2				
Тазова	9	6	2	15	5		2		3	1	
Стегнова	16	7	4	17	15	4		34		3	
Великогомілкова	12	11	9	18	10						
Таранна	7	3	2	15	9	3					
П'яткова	8	4		17	6						
Центральна	10	2	5	18	8	2					
Наколінник	6	3		17	9						
Інші суглобові	14	2	3	15	25	3	2				
Пієснова	7			11	14						
I фаланга	8	2	3	14	10						
II фаланга	6	1	2	10	6						
III фаланга	5		2	5	5						
Разом кісток	300	152	133	450	248	74	48	89	28	68	15
<i>2. Число особин</i>											
Молоді	9	3	2	8	6					2	
Напівдорослі	12	5	4	13	9	2	2	3	2	4	
Дорослі	16	11	10	29	16	7	4	14	5	9	6
Разом особин	37	19	16	50	31	9	6	17	7	15	6

